

E Akakoukouanga Tutara No Te Ripoti (Translation)

Akakoroanga o teia Ripoti

Kua riro te Pangika Kimi Puapinga o Ātia ei tapapa i te akateateamamao anga no te au akapapaanga ta-tuatau no te turanga kimi puapinga e te pirianga o te iti tangata i roto i te au patireia turanga paruparu i te pae kimi puapinga o te Pativika tei riro ratou ei tuanga no te au tapapaanga no te tuanga Apii Pavika. Ko te ripoti openga no te Kuki Airani kua rave ia te reira i te mataiti 2001. Ka riro teia Ripoti Pirianga o te Iti Tangata e te Pae Kimi Puapinga 2008 ei apai mai i te turanga akaope ki teia tuatau e ka riro teia ei tuanga no te angaanga a te Pangika Kimi Puapinga o Ātia ma te taokotai katoa atu ki te au patireia paruparu e, e au mema ratou i roto i te pae kimi puapinga o te Pativika. Te akakoro ia nei kia akatinamou ia te akakoroanga no te akamatutu i te turanga ngatā ma te rave meitaki anga i te angaanga e totoa nei ki roto i te pae angaanga a te katoatoa e tae ua atu ki te pae paraiveti i roto i te Pativika. Te riro katoa nei teia ei turu i te au angaanga e rave ia nei i roto i te au patireia no te 'atu anga i te au poritī ma te akatinamou i te au taokotaianga e kimi ravenga nei no te akaiti mai i te oraanga putaua. Kia 'atu katoa ia etai au kaveinga no te iti tangata te ka riro ei uuti mai i te ngakau o tetai au tangata tei kore i ariki - kia turu ratou i teia au akakoroanga.

**Te i'oi'o nei
teia Ripoti ki
roto i te au
ngai tūkavi i
te au ravenga
kimi puapinga**

Ko te au akakoroanga o teia Ripoti nei koia oki: (i) kia akapapa ia te au turanga ngatā i roto i te pae kimi puapinga ma te akara katoa i te au ravenga no te kimi puapinga, (ii) kia akateateamamao ia tetai au porokaramu akatereanga mamaata no te tuatau rotopu (medium-term) ma te akataka i te turanga o te puapinga tei tapapa ia e kia rauka mai, (iii) tuku atu anga i tetai i'oi'o marie anga ma te au akamatakiteanga mei roto atu i te pae paraiveti no te akatupu i tetai turanga ei papa ngaueue kore no te au angaanga a te pae paraiveti, (iv) oronga atu anga i tetai uriuri akaou anga no te au tuanga tukau i te rave anga i te angaanga, (v) 'atu anga i tetai tango uiui mārama ei turu i te akameitaki anga i te au poriti e au akairo kino te kitea mai nei, ma te tauturu atu i te iti tangata e te Kavamani kia tuku i tetai au tika kia akamana ia ma te ta-angaanga i te au poriti memeitaki. Kua akakoro ia teia Ripoti ei kaveinga no te 'atu anga i te au poriti o te iti tangata Kuki Airani e pera katoa no te akateateamamao anga i te au takainga te ka anoano ia no te patireia, me kore, no te au taokotaianga oronga tauturu ki te Kuki Airani. Ka ō katoa mai ki roto te Ātuianga-Pirianga Taokotai no te Kaveinga O te Patireia Mataiti 2008-2012 a te Pangika Kimi Puapinga o Atia.

Oraanga o te iti Tangata e te Tango o te Pae Kimi Puapinga

Me akaaite ia atu ki te turanga o te au patireia paruparu, ko te pirianga o te iti tangata, e meitaki tikai te reira e kua kitea katoa ia mai

Matutu tikai te oraanga meitaki o te iti tangata Kuki Airani, koia oki e 71 mataiti te roa i te oraanga. Ko te turanga o te au tamariki e mamate nei, akaaka rava te reira, koia oki e 15 ki te 20 i roto i te au tauatini tamariki rikiriki e ora mai nei i te tuatau i anau ia ei. Ko te paruru i te iti tangata mei te au maki totoa kua vaitata e tae ki te 100 patene. I roto i te apii tua rua kua vaitata ki te 90 patene o te au tamariki tei retita ia. Ko te karape i te tatau e te tata i roto i te au uki mamaata, e turanga teitei tei rauka. Ko te maata anga i te au Papauanga Kimi Puapinga no te Tau Mano Rua, kua tupu ke ana me kore ka rauka i te akatupu me ope te mataiti

2015. Kua riro teia au takainga tei rauka ei akakite mai i te roa o te tuatau i to te Kavamani patu anga ma te akamatutu i te Pae Rapakau, Pae Apii e pera katoa te oraanga meitaki o te iti tangata. Kua riro katoa te inuinu o te pae natura ei tauturu i te oraanga o te iti tangata. Kua turu katoa ia teia au mea na roto i te puapinga tei rauka mei roto i te pirianga o te patireia Kuki Airani kia Nu Tireni. I teia nei kua rauka tetai papa rangarangatu i roto i te pae kimi puapinga e tae rava atu ki te pae o te akateretereanga kavamani me akaaite ia atu ki te manamanata maata o te moni kore ta te patireia i tomo na roto i te mataiti 1990 e topa ua mai ki te au mataiti i rotapu. No tetai au tumu piāpa ua, te akara tinamou atu nei i reira te patireia no te akanoo i te kaveinga o te Kuki Airani ki runga i te turanga teitei ta Nu Tireni i akanoo nona uaorai, i roto tikai i te raveraveanga o te au angaanga no te iti tangata, te akatupuanga i te au ravenga tukeke no te iti tangata, e tae ua atu ki te akamatutuanga i te puapinga o te moni te ka rauka mai nei.

**te matutu i
te tupuanga
o te pae kimi
puapinga.**

Ko te katoatoa anga o te puapinga o te patireia me tu'a ia na runga i te upoko tangata, kua tere atu te reira mei tetai 3.5 patene i te mataiti. E tuke maata teia mei te tuatau i aka-ou ma te akamatutu ia mai ei te turanga o te pae Kimi Puapinga i te mataiti 1990 e tae ua mai ki te au mataiti i rotapu. I teia nei kua taena ia ki te \$10,000 Marike i te tutaki i te tangata okotai i te mataiti. Ko te taviri no te opara i te tupuanga o te pae kimi puapinga mari ra kia akamatutu ia te Pae Turoto ma te akamaata atu i te akapouanga mei roto i te au ngutuare tangata. Kua riro te reira i te akaiti mai i te numero tangata kare a ratou ngai angaanga moni tinamou i runga ia Rarotonga. Te maata aere ua atu nei te au tangata porenā e anoano ia nei ei rave i te angaanga no te mea te maata ua atu nei te anoano o te pae paraiveti kia tarau ia mai tetai au tangata angaanga. Ko te rua o te enua e maata te tangata i runga iaia, mari ra ko Aitutaki. Kua puapinga katoa teia enua na roto i te akatupuanga ma te turuturu i te angaanga Turoto. I teia nei kua riro teia enua ei punanga ketaketa no te kimi puapinga i roto i te pae paraiveti.

**E turanga
mātutu to te
moni**

Kua riro te tupuanga matutu o te pae Kimi Puapinga o te pae paraiveti ei akapapu i te maata o te moni ta te Kavamani e rauka mai nei. Kapiti atu ki te reira, kua akamatutu katoa ia te akateretereanga o te moni, ma te akaiti mai i te teimā o te au moni akakaiou anga a te Kavamani ki tetai turanga akaaka rava. I teia nei kua rauka i te Kavamani i te akapapu e kua matutu te turanga o te moni e ka rauka rai iaia i te tutaki i te au akapouanga no te akameitaki akaou i te au Toko Tauturu i te Oraanga o te Iti Tangata. Kua kopae ia ana oki teia au tuanga no te tukau i te tupuanga o te pae kimi puapinga. E maata katoa te moni tei anoano ia ei akameitaki atu i te raveraveanga i te au angaanga a te Kavamani no te iti tangata, e pera katoa te akamatutu anga i te au ravenga kimi puapinga.

**Kua riro te
topa maata
o te numero
tangata noo
tinamou ki te
Kuki Airani
nei ei turanga
ngatā no te
Kavamani
i roto i te
akamatutu
anga i te pae
kimi puapinga,
ma te
akameitaki atu
i te rave anga
i te angaanga**

Penei ko te angaanga maata ta te Kavamani e tapapa nei te ka arapaki ki te patireia no tetai roa anga tuatau, koia oki ko te numero o te iti tangata Kuki Airani e topa aere ua atura ki raro. Ko tetai ua atu tangata e tikaanga Kuki Airani tona i te noo tinamou mai ki roto i te patireia, te mou katoa ra ratou i tetai tikaanga iti tangata Nu Tireni e ka tika katoa ia ratou kia tomo ki Nu Tireni e pera katoa ki Autireria mei te mea atu rai e e iti tangata Kuki Airani tikai ratou. Ka rauka katoa ia ratou i te kimi angaanga moni, te ta-angaanga i te pae rapakau maki, te pae apii e pera katoa te au ravenga paruru i te oraanga tangata i Nu Tireni e Autireria mei te mea atu rai e e iti tangata Kuki Airani tumu tikai ratou. Tere atu i te toru taime i te maata i te iti tangata Kuki Airani tei noo tinamou ki vao mai i te patireia me akaaite ia atu ki te Kuki Airani tikai e noo nei ki roto i te patireia.

Ko te maata anga o te iti tangata e akaruke nei, mari ra mei te au enua i tai mai e tere mai nei ki Rarotonga e tae ua atu ki Nu Tireni. Koia katoa to Rarotonga e tere nei ki Nu Tireni e tae ua atu ki tetai au enua ke atu. Kua irinaki katoa ia e te riro nei te turanga o te au ravenga tauturu i te iti tangata ei opara i te iti tangata kia akaruke - i roto tikai i te turanga o te apii. Kua arapaki katoa te neke anga o te iti tangata ki vao mai ki runga i te turanga o te puapinga ki

te patireia. E no reira ka riro rai te akateretereanga i te pae kimi puapinga e pera katoa te tuku atu anga i te au ravenga tauturu no te oraanga o te iti tangata ei tuanga maata i roto i te akatinamou anga e eaa te maata o te iti tangata i roto i te patireia, e pera katoa no te akanoo anga i tetai tango turori kore no te iti tangata Kuki Airani.

Noatu oki te turanga rangatira o te puapinga tei rauka mai, kua akakotinga ua ia te manuia ki Rarotonga e Aitutaki ua no te akatupuanga i te pae kimi puapinga na roto i te pae paraiveti. I runga i tetai au enua ke atu kare te reira akakoroanga i puapinga ia ana. Penei ko te tikaanga, kare te pae paraiveti i rauka i te ariki i te turanga ou o te pae kimi puapinga. Me akara mamao ia atu ko te kino maata tei tupu ki runga i te au enua i tai mai i roto i te mataiti 1990 e tae ua mai ki te au mataiti i rotopu, mari ra ko te mano tini anga o te tangata tei akaruke i te enua anauanga. Kare oki e ravenga ke i te tupae i te ruti no teia i te pae kimi puapinga. No reira kua noo tinamou ua atu rai te kavamani ki roto i te pae kimi puapinga i runga i te reira au enua tei riro i te opara atu ki vao i te vaerua kia akariro ia e na te pae paraiveti e akatere i te pae kimi puapinga i runga i te au enua i tai mai. Kua vai te tupuanga o teia manamanata mei te tuatau mai i akaou ia mai ei te au akatereanga no te pae kimi puapinga, e kare rai i aere marie ake te maata o te tangata e akaruke nei. Te riro katoa nei te tutaki anga moni matiroeroe, te takaua, moni tamariki e te moni metua pakari ta te Kavamani e oronga nei e tei taokotai atu ki te akateretereanga a te Kavamani ei papa no te pae kimi puapinga i runga i te maata anga o te au enua i tai mai te ka vai no te au tuatau ki mua. Ko te maata anga o te au enua i tai mai te akatika nei to ratou kaveinga ki runga i te irinaki anga e kia na vao mai rai te tauturu no te pae kimi puapinga, e ko tetai papaki kua tae ke ana ki runga i te reira kena.

**Kare i rauka
i te au enua
i tai mai i te
akapapu e e
tupuanga
turori kore to
te pae kimi
puapinga i
reira.**

Pange anga kia ttinamou te Tupuanga

Ko te tango no te akatinamou i te tupuanga mari ra ko te akairo anga i te Pae Kimi Puapinga ei pukuatu

Kua manuia tikai te porokaramu akaou i te Pae Kimi Puapinga i te mea e kua rauka i te akanoo i tetai turanga tei anoano ia e te pae paraiveti ei akatupu i to tatou turanga. Kua rauka te reira i te akapapu mei roto mai i te au akairo no te viviki i te tupuanga o te Pae Kimi Puapinga tei arataki ia e te pae paraiveti. E meangiti katoa te tārē numero tangata e kare e ngai angaanga moni. Kua okotai te au pitiniti i te turu e kua tau marie te au turanga tei oti i te akanoonoo ia no ratou. Ko te au mea mamaata tei rauka mari ra (i) ko te akaiti mai anga i tetai maata anga o te au tangata angaanga kavamani tei kore i anoano ia ma te akatano katoa i te tutakianga i te au tavini angaanga o te korona (ii) akaiti mai anga i te au angaanga a te korona i roto i te pae Kimi Puapinga (iii) akamana anga i te akatereanga ou no te tero na roto i te tero-akauta ma te akatuke katoa i te turanga no te tero i runga i te apinga e tuku ia mai nei ki roto i te patireia (iv) akamatutuanga i te akateretereanga o te moni na roto i te akaou anga i te pangika a te Kavamani ma te akamatutu atu i te turanga o te au akaaere (v) ma te ngakau maoraora ki te au ravenga kimi puapinga a te porena e te au tangata angaanga mei vao mai.

Penei ka vai rai te Pae Turoto ei turaki i teia tupuanga

I te akara anga ka vai rai te Pae Turoto ei opara i te tupuanga o te pae kimi puapinga ma te akatinamou i te reira ki runga ia Rarotonga e Aitutaki. Te vai nei te au tuanga enua tau meitaki no te tanutanu i runga ia Rarotonga e pera katoa te au enua i te Pae Tonga. Inara kua riro te au tupuanga o te au mataiti i topa i te apii mai e ko te tango ririnui atu no te pae kimi puapinga e ngai ke ua te reira. Ko te angaanga tanu e kotinga tona i te mea e ko te ua rakau, te kai kiko e te kai raurau ua te ka oko ia atu ki Rarotonga e Aituataki. Koia katoa tetai au makete takake (akaraanga, ko te maire e opko ia ana ki Honolulu tei ta-angaanga ia ei taviri ei; te kaope tei oko ia atu ki vao mai no Atiu mai). Ko tetai tukau maata i roto i teia au kimikimianga i roto

i teia tuanga moana, mari ra ko te maata i te tutaki i te au rima raverave me akaaite ia atu ki te au ngai angaanga moni akaaieie (akaraanga, i roto i te Pae Turoto me kore i roto i te angaanga Kavamani).

Ka vai rai te angaanga tanu poe parau i Manihiki ei tango no te au kimikimi anga ravenga o te pae paraiveti i te pa enua tokerau. Ka anoano ia ra te au ngai tukau no te akateretereanga i te au pāma kia akatano ia. Ka inangaro katoa ia kia matutu te moni oko i te poe i runga i te makete o teia nei ao. Ko tetai au tuanga takake i roto i te pae kimi puapinga o te pa enua tokerau koia oki ko te tautai moana, te tāviri anga i te ika e pera katoa te au apinga rangaranga e te akatikitiki a te iti tangata. Kua papu ra e ka vai meangiti ua rai te turanga o teia au ravenga kimi puapinga. Ka riro rai te tarauanga tangata angaanga a te korona ei ivi mātua e pera katoa ei ravenga kimi moni i te pae tokerau e tae ua mai ki te pae tonga (takake mei ia Aitutaki).

Ko te akamatutu anga i te turanga o te au toko tauturu i te iti tangata e tuanga puapinga maata rava te reira no te akapapuanga i te turanga tiratiratu no te tupuanga o te pae kimi puapinga. Kua ngingiti te Kavamani i te tuku moni atu ki vao no te apainga maata i te akatano anga i te tutaki i te akakaioanga maata a te Kuki Airani. Kare katoa oki e au parani anga tau tikai no te akameitaki atu i te au toko tauturu i te iti tangata. Kua riro te reira i te akaputu i te au angaanga tukeke. Ko te au mataara, te vai, te ngai titiri anga repo e te tita, te au ava e te ngai akato anga pairere i Rarotonga e Aitutaki - ko tetai au tuanga teia te ka riro i te takinokino i te tupuanga o te oraanga meitaki i roto i te au tuatau rotopu (medium term). Ko te au toko e vai nei no te tauturu i te iti tangata te riro nei te reira i te akatupu i tetai au akapouanga mamaata tikai ki te au tangata e ta-angaanga nei i te reira. I tetai au atianga kare e rauka ana i teia au toko tauturu i te iti tangata i te tupae i te au anoano ou o te iti tangata ma te tutaki anga tau (ko tetai akaraanga, ko te vai o Aitutaki me kore ko te ngai titiri anga repo i Rarotonga).

**Ka anoano ia
te au toko
tauturu i te
oraanga o te
iti tangata
(infrastructure)
kia akameitaki
akaou ia**

**Ko tetai au
arairai anga
tei tau kia
i'oi'o marie
akaou ia**

Ko tetai au arairai anga i roto i te pae kimi puapinga ka riro mai te reira ei au ravenga takinokino i te tupuanga o teia tuanga nei. I roto i te mataiti moni 2007 kua takore ia tetai maata anga i te tero tuku apinga mai ki roto i te patireia. Inara kua taporoporo katoa ia mai tetai papaki. Te vai ra tetai au apinga e maani ia ana ki roto i te patireia, te tuku katoa ia mai nei mei vao mai, inara kare te tero paruru i runga i te reira au apinga i takore ia. E au ravenga te reira no te turuturu atu i te apinga okooko a te iti tangata. Ka anoano ia tetai au tauturu no te au tangata e au kimi anga ravenga ta ratou mei te reira, mei te au apinga e rauka mai nei mei roto i te pae tanutanu e pera katoa te vai inu tukeke e oko ia nei. Te riro katoa nei ra teia au paruruanga ei manamanata no te mea e maata atu te moni oko i te reira au apinga e oko ia nei i roto i te Pae Turoto. Na runga atu i te reira, te topiri ia nei te ngutupa ei paruru i tetai toko iti o te au tangata angaanga mei roto i te patireia e tae rava atu ki te kapitara - e au tuanga oki te reira kare e maata te puapinga i reira ka rauka mai. Te kite mamao ia atu nei e kare rai e puapinga e rauka mai mei roto i te reira au tuanga i te au tuatau ki mua. No reira ka anoano maata ia te reira au tero paruru kia takore ia me kore, kia kopae marie ia atu ki vao kia rauka i te akaneke i te au ravenga ki te au ngai e rauka mai ei te maata anga o te puapinga. Ko tetai au tero kua vaio ia te reira ki runga i tetai au tuanga ei akamaata atu i te moni ka rauka mai, mei te tero o te au apinga akaoro. Kua riro katoa te reira i te akaiti mai i te turanga akarere no te reira au apinga.

**Kua putuputu
rava te
taangaanga
anga i te
kopapa
akaaere no
te tukuanga
i te moni oko
apinga, no
reira e mea**

Kua pararauare te akapapaanga no te akateretere i te moni oko apinga e tae ua atu ki te kai e kai putuputu ia ana e pera katoa te inu, penitini, karatini e te titara. Ko te akakoroanga o teia au akateretereanga nei mari ra kia peke i te iti tangata i te oko i teia au apinga. Inara ka rauka katoa i te reira i te turaki kia maata atu te moni oko (te kitea mai nei tetai au akairo e no ta ratou i rave i kake maata ei te moni oko) e te rauka katoa nei ia ratou i te akaneke i te maata o te puapinga e rauka mai ana mei runga i tetai apinga oko ki runga i tetai ma te kore takiri e akaiti mai i te au akapouanga

a te iti tangata ki runga i taua au apinga ra. Me akara ia atu na roto i te au poriti a te katoatoa, ka anoano ua ia te kopapa akatere i te moni oko apinga mei te mea e kare e au Kamupani e akarērē atu ana ki tetai no te oko i te reira apinga. Mei te mea e e au apinga oko tetai e ko tona turanga teia, kua papu e toko iti ua te reira i Rarotonga nei e penei i runga katoa i te au enua i tai mai. Ko tetai ravenga no te akapapu e kia rauka i te iti tangata i te oko i te apinga, mari ra ko te akanoo anga i tetai turanga no te au pitiniti kia akarērē. Inara ko te au rima akateretere o teia tuatau te tuku nei ratou i tetai au suko ki runga i te iti tangata na roto i te akataka papu kore anga i te tu o te makete e pera katoa te au akapouanga no te akaaere i te reira au mea.

**tau kia akara
ia te pae
akakitekite
tuatua na roto
i te roro uira**

Noatu e ko te vauerua kia akamaata ia atu te au ture akamana ia no te akateretereanga i te moni oko apinga, okotai tuanga takake o te pae kimi puapinga te ka anoano maata ia kia akatere meitaki ia no runga tikai i te turanga o te moni e tiati nei te iti tangata. Koia oki, ko te Kamupani Telecom Cook Islands. Koia anake ua aia i roto i tana tuanga kimi puapinga e no tetai au tuatau roa e maata ua atu rai te moni tere tana i rauka na roto i te tutaki maata tana e akaue ana. Ko te reira turanga e te peu kua riro te reira i te akangere i te vauerua akarērē i roto i te pae kimi puapinga. Kua riro te reira i te akatupu i te kino ki runga i te iti tangata. Takake mei te reira kua riro te reira peu i te ta-mamao i te Kuki Airani mei te turanga o te au patireia i vao mai. Ko te tikaanga pitiniti tei paruru ia e te ture nona anake ua, kua motu rai tona oraanga. I teia nei kua akaiti ia mai te tutaki no tetai au mea ta teia Kamupani e tuku nei ki te iti tangata kia ta-angaanga. E mea tau kia akamana ia tetai au ture no te tapeka i teia au tauiaanga te ka riro katoa i te akamaroiroi i tetai au Kamupani mei teia te tu kia tomo mai ki roto ma te takore takiri i tetai au tiati anga taukore. Ka tau katoa te reira au tauiaanga ki roto i te kopapa tuku uira ki te iti tangata, inara kare te turanga o te puapinga te ka rauka mai no reira e aite ki ta te Kamupani tuku tuatua na roto i te roro uira.

**E tuanga
katoa ta te
Pae Apii e te
Terenianga
i roto i te
tupuanga o te
patireia**

Ko te Pae Apii e te Pae Terenianga e tuanga puapinga rava ta raua i roto i te akapapūanga i to tatou tupuanga. Te topa ua atu nei te maata o te au tangata angaanga. Ka riro teia i te takinokino i te tupuanga o te patireia. Ka rauka i te tuanga o te Pae Apii e te Terenianga i to tatou iti tangata pakarikari i te akameitaki atu i te maata o te puapinga te ka rauka i roto i te tuanga o te pae kimi puapinga. Ka riro katoa teia mataara ei papa no te akakoroanga kia maata atu te rito mei roto i te au angaanga te ka rave ia. (ko te akaraanga koia oki ko te Pae Turoto). Ka riro katoa te turanga meitaki o te Pae Apii e te Terenianga i te iti tangata pakarikari ei akamatutu i te tupuanga o te patireia na roto i te tāpū mai anga i to tatou iti tangata Kuki Airani ki roto i te patireia kia riro e na ratou e tupae mai i te makete no te au tangata angaanga. Ka riro katoa te Pae Apii e te Terenianga i te tauturu atu i te iti tangata no te au Enuā i Tai Mai e anoano nei i te neke atu ki roto i tetai au ngai angaanga memeitaki i rotoo i te au taoni mamaata.

Akateretereanga i te pirianga Porena

**Te maata
ua atu nei
te pirianga
porena ki
roto i te au
angaanga a te
patireia.**

Ko te tutu o te iti tangata i roto i te patireia te tau nei te reira i te mea e te maata ua atu nei te au tangata angaanga porena e pera katoa te au ngai akatupu kimi puapinga a te porena. Ko te iti tangata Kuki Airani tikai te akaruke nei ratou i te patireia, e te topa aere ua atu nei ki raro te numero tamariki e anau mai nei. I roto i te mataiti 1990 e tae ua atu ki te au mataiti i muri mai ko te au porena katoatoa kare i te manuiiri turiti kua tamanako ia e mei tetai 1,000. Ko te kimi anga i te tika tikai o te maata o teia iti tangata e mea tamanako ua te reira. Kua irinaki ia ra e kua taena ki tetai 2,000 ia ratou i teia nei - me kore ra e 10% i te katoa anga o te iti tangata.

Te manamanata nei tetai papaki o te iti tangata no te au tu kino te ka tupu mai mei roto i te maata o te au porena e noo mai nei ki roto i te patireia. Ka riro katoa te reira i te takore marie atu i te turanga rangatira o te iti tangata

Kuki Airani. Ka arapaki katoa teia ki runga i te pirianga o te iti tangata i te mea e ko te peu maori ka ngaro te reira. I tetai tua ka arapaki katoa te reira ki runga i te pae kimi puapinga i te mea e ka takinokino katoa ia te Pae Turoto na roto i te mono atu anga i te mata Kuki Airani ki te tutu mata porenā. Kua irinaki tetai au tangata e ka riro mai a Rarotonga raua ko Aitutaki ei enua tapae putuputu ia e te manui. Ko te manamanata mari ra ka iti mai me kare ka takore takiri ia te pirianga Maori Kuki Airani ki roto i teia pae kimi puapinga nei - mari ua kia na roto i te tutaki anga moni enua riiti.

E maata te au ravenga no te akatano i teia manamanata. I tetai tua, penei e mea tau kia takore takiri ia te iti tangata porenā auraka kia tauru akaou ia mai ki roto. Me oki ki tetai tua, penei e mea tau kia akatuera pu ua ia te ngutupa no te au tangata angaanga e te au ravenga kimi puapinga porenā kia tomo ua mai ki roto i te patireia ma te tamanamanata kore ia. Me ariki ia te tua mua, ka riro te reira i te akaaere marie i te tupu anga o te pae kimi puapinga no te mea kare oki e rava te tangata ei tupae i te au ngai angaanga e anoano nei i te tarau tangata. Ka riro katoa te reira ei rūti no te patireia Kuki Airani i te mea e kare te turanga kimi puapinga e matutu akaou. Penei katoa ka riro te reira takainga i te akameangiti mai i te turanga o te puapinga mei roto i te pae kimi puapinga mei te mea e kia mārō te iti tangata Kuki Airani e angaanga nei e kia akamaata ia atu to ratou tutaki i roto i te au ngai angaanga. Me aru ia te rua o te takainga, ka riro te reira i te akatopa i te au akapouanga ki runga i te pae kimi puapinga e ka meangiti katoa te tutaki anga i te au tangata angaanga. Penei ka riro te reira i te akameitaki atu i te tupuanga o te pae kimi puapinga inara ka riro te reira ei tauia maata tikai i roto i te natura o te Kuki Airani no te mea ka maata te au porenā i roto i te patireia, i te iti tangata tikai e mārō nei i te akaruke no te tere atu ki te au patireia i vao mai no te mea e meitaki atu te tutaki i te au tangata angaanga i reira.

Noatu e te pakari nei te akateretere anga tei riro ei aka-aere marie i te tupuanga, me tuera ua te ngutupa tomo mai ki roto i te patireia ka riro te reira i te ta-ngaro i te tu rangatira o te Kuki Airani.

**Ko te takainga
e rave ia nei
mari ra kia
noo ratou ki
rotopu**

Ko te takainga i rotopu te aru ia nei. Koia oki, ka akatika ia te porenā kia mono i te au ngai e kare e karape o te au tangata Kuki Airani no te rave i te reira. Ka akatika katoa ia te akatupu Kamupani porenā i roto i te au tuanga tei kore i paruru ia no te iti tangata Kuki Airani (e kia noo ratou ki reira ma tetai au akateretereanga) Ko te au tangata angaanga porenā e pera katoa te au ona porenā te tutaki moni nei ratou tei riro ei aka-aere marie i to ratou ngutupa tomo mai ki roto i te Kuki Airani.

**Ka rauka i te
akameitaki atu
i te maroiroi,
te tango
akapapuaanga
e te vaerua
maoraora**

Kare e marama meitaki ana te mataara o te au poriti. Kare katoa oki i ātuitui meitaki ia. Ka riro teia i te akatupu i te turanga papu kore e te tukatikati i te angaanga me rave ia. Ko tetai akaraanga kua tamanako ia ana e ko te au moni tutaki i te au porenā tomo mai ki roto i te Kuki Airani angaanga ei kia akatopa ia mai te reira ki raro kia tuera ua te ngutupa tomo anga mai no te reira au tangata angaanga. Kareka te Kopapa Akamana ia no te Kimi Puapinga te anoano nei te reira kia Akamatutu ia te au akateretereanga no te porenā e anoano nei kia akatupu Kamupani kimi puapinga ki roto i te patireia. Kua tau marie te ta-angaanga ia anga te au ture ei akatupu i te reira inara ka rauka katoa te reira i te akatarevake. Ko ta teia au poriti ka akatupu kare te reira i akara meitaki ia (ko te akaraanga mari ra ko te ko te maata i te tuanga a te porenā i roto i te Kamupani kare te reira i i'oi'o meitaki ia ake).

Ko te turanga maroiroi, te akapapu e te vaerua maoraora ka meitaki atu te reira mei te mea e akamana ia te poriti kia akatuera ua ia te ngutupa e kia akatano meitaki ia te au turanga no te raverave anga. E mea puapinga katoa kia akameitaki ia atu te marama ma te turuturu katoa atu i te au anoano o te iti tangata Kuki Airani e mou nei i te au ngai angaanga e pera katoa e tomo nei ki roto i te angaanga pitiniti. Ka riro te reira ei turanga vaevae matutu no ratou i roto i te pae kimi puapinga. E ko eia nga manako e rua ka riro ei akatinamou i tetai tango matutu no teia manako nei.

Ka rauka katoa i te akamatutu i te akateretereanga no te au porena e tauru nei ia ratou ki roto i teia au tuanga nei (kua rave takere ia ana teia tamanakoanga) e kua irinaki ia e ka tupu te reira na roto i tetai au ravenga tukeke. Akaraanga, koi te akamaata atu anga i te tutaki me tomo mai tetai ki roto i te pae kimi puapinga. Ka tau katoa kia akataka ia te maata o te au porena angaanga ka anoano ia; me kore ra kia arai ia tetai au tuanga (akaraanga, me e au taereni tetai no tetai au tuanga kimi puapinga me kore ra i runga i tetai au enua). Inara e meitaki atu tetai au ikianga i tetai. No reira e mea tau kia i'oi'o marie ia te au manamanata ka tupu mai ma te uri atea ua i te reira. Ka meitaki atu ra teia au akakoroanga me rave atea pu ua ia na roto i te vaerua maoraora.

Akateretereanga i te pae o te Korona kia rauka te akairo tau

I teia nei kua rauka i te Kavamani tetai papa matutu tikai no te akateretere i te puapinga o te patireia. Kua rauka teia i te akapapu mai na roto i tetai turanga tiratiratu o te moni a te Kavamani e pera katoa na roto i te au akateretereanga pakari o te moni tei oti i te akanoo ia ki roto i te au tuanga katoatoa o te korona. Na roto i te akameitaki atu anga i te au angaanga akapapaanga moni ma te parani i te au angaanga a te au mangamanga tukeke o te kavamani tei tango ia ki runga i te au ture no te akatereanga ou, kua papu e te tupu meitaki nei teia pae.

Ko te tauturu a te iti tangata e anoano nei mei roto i te Kavamani te maata ua atu ra te reira. E mea tau i reira i te Kavamani kia papu e ka rauka te tauturu na roto i te akanoo anga i tetai kaveinga no runga i te au mea te ka rauka. Te anoano nei te iti tangata kia meitaki te tu o te tauturu, kia kake te moni tutaki ki runga e kia maata atu te au tikaanga akameitaki i te oraanga. Mei te mea atu rai e ko te akakoroanga kia aiteite te turanga o te oraanga o te patireia ki ta Nu Tireni e oronga nei ki tona iti tangata,

**Kua marama
pu ua te
puapinga e
rau ka mai
nei mei roto
i te pae o te
Korona**

**Te maata
ua atura te
anoano o te iti
tangata**

ma te kore katoa e kopae i te peu o te oraanga Kuki Airani. Koia oki kia rauka te oraanga ou i Rarotonga nei ma te taporoporo katoa i te peu enua i runga i te au enua i tai mai. I roto i teia turanga nei ka anoano ia kia akanoo meitaki ia te au akapouanga a te Kavamani i te mea e te topa aere ua atu ra te moni a te Kavamani e oronga nei me tu'a ia te puapinga na runga i te upoko tangata.

Ko te au tuanga ka anoano maata ia koia oki ko te Pae Rapakau, te Apii e te au Toko Turuturu i te Oraanga o te Iti Tangata

Ko te au tuanga mamaata ka anoano ia te kavamani Kuki Airani kia turu pakari na roto i te au akapouanga kimi puapinga koia oki ko te au Toko Tauturu i te Iti Tangata, te Pae Apii e te Pae Rapakau Maki. E maata te au angaanga te inangaro ia nei no runga i te au Toko Tauturu i te Oraanga o te iti Tangata tei kore i oti ake i te rave. Te vai nei tetai au ravenga takake no te akamatutu atu i te turanga o te Apii e me rave ia ka riro te reira ei pange i te pae kimi puapinga. I roto i te Pae Rapakau te vai nei tetai tuanga maata tei anoano ia kia rave ia koia oki ko te rapakau anga i te au maki piri-kore (non-communicable diseases).

Me kore e akamatakite ia ka kake atu te kaiou a te Kavamani i te mataiti 2026 mei te 35-40% o te puapinga katoatoa me tu'a ia na runga i te upoko (GDP) tangata

E mea tau kia akataka akaou ia te akapouanga i te moni a te Pae Rapakau kia maata atu te puapinga ka rauka. Koia oki kia akatinamou ia te moni ki runga i te au ravenga paruru, auraka ki runga i te rapakau. Ko te vaerua katoa teia e kitea atu nei i roto i te Tua Tai e te Tua Rua o te Pae Apii. I te mea ra e te vai nei tetai au ravenga no te akamatutu atu i te turanga o te apii, e mea tau rai i reira kia akatinamou ia te maroiroi ki runga i te akamaata atu anga i te moni akapouanga ki runga i te Pae Apii. Ei tupae i te au toko turuturu o te Pae Apii ka anoano ia kia akamaata ia mai te moni akapouanga ki reira i te mea e kua topa ana te au akapouanga no teia tuanga ki raro. Ko te tamanakoanga no te akapouanga moni tei akataka ia i roto i te Parani Metua o te Toko Turuturu i te Oraanga o te Iti Tangata, kua irinaki ia e ka tere atu te kaiou a te Kavamani i te 20% o te puapinga katoatoa o te patireia me tua ia na runga i te upoko tangata (GDP) me tae ki te mataiti 2026.

Ko te au akapouanga ki te au tuanga kare e anoano rava ia ana, e mea tau kia akaiti ia mai ta ratou moni mei te mea e ko te akakoroanga kia akamata ia atu ta te au ngai puapinga. Ko te moni oronga a te Kavamani ei tauturu i te matiroeroe, te takaua, te au metua pakari e te tamariki, ko tetai tuanga teia e tau kia akara akaou ia no te mea e pute moni maata teia inara kare e tau ana te kaveinga e titau ia nei. Kua tamanako ia e e au ravenga tetai e rauka mai ei tetai tuanga moni tere mei reira i te au tuatahi ki mua. Penei ka anoano katoa ia kia akara matatio ia te katoatoa anga o te au akapouanga me uriuri ia te turanga o te au manamanata o te moni akapouanga. Te irinaki ia nei e ko te taviri mari ra ko te akatere meitaki anga i te moni tutaki i te au tangata angaanga, ma te akaneke i te moni akapouanga ki runga i te kapitara ma te paruru i te oraanga o te au apinga.

Ka rauka katoa i te akameitaki atu i te rave anga te Kavamani i tana au angaanga katoatoa. Ko te akaraanga mari ra, kia akataka meitaki ia te au tuanga mamaata i roto i te akamatutuanga i te au Toko Turuturu i te Oraanga o te Iti Tangata. Ka ō mai te iki anga i te au angaanga no te katoatoa, te akamatutu anga i te au ngai paruparu i roto i te au kopapa rave angaanga, te akamatutu akaou anga na roto i te tutaki meangiti i te au ngai angaanga a te korona, e pera katoa te au manamanata tei anau mai mei roto i te tuku ke ia atu anga te au angaanga e te au mana ki roto i te rima o te au Konitara Enuu. Me oronga ia te angaanga no te Toko Turuturu i te Oraanga o te iti Tangata ki te pae paraiveti, kua irinaki ia e ko te ravenga te reira no te akatano i teia au tarevake tei anoano ia te au manga o te Kavamani na ratou teia tuanga nei kia akara oonu atu ki roto ma te akataka meitaki i te au angaanga tei tau na te pae o te kavamani e te angaanga ka tau na te pae paraiveti.

Ko te au tukuanga tika no te au moni akapouanga e mea tau kia akatinamou ia tetai turanga tau no te rave anga i te au angaanga a te korona e kia akaue ia kia kauraro te patireia katoatoa. I te mea e te akatinamou ia nei te akameitaki anga i te rave anga i te au angaanga ki runga ia Rarotonga e Aitutaki,

I te mea e ko te akanoo anga o te pute tauturu i te au metua pakari, te tamariki, te makimaki e te matiroeroe, kapiti katoa atu ki te tutaki anga moni angaanga tei raro rava te reira i roto i te ikianga, ka anoano ia tetai turanga tau tikai kia akatinamou ia

kua arapaki i reira te reira ki runga i te turanga o te katoa anga o te au enua i tai mai. Ko tei tupu koia oki e tuke maata te turanga o te angaanga me akaaiteite ia teia au enua tataki tai nei, e pera katoa a Nu Tireni - ta te iti tangata e inangaro nei. Ko te maata atu o teia ko'a me akaaiteite ia i rotopu i te Kuki Airani e Nu Tireni, ko te maata atu ia i te iti tangata i te akaruke i te enua. E ruti maata katoa oki te reira ki te patireia.

E mea tau katoa kia ui ia rai te maata o te au akapouanga moni e oronga ia nei ki te au enua i tai mai. Mei tetai rua taima i te maata o te akapouanga moni ki runga i te au angaanga a te Pae Rapakau Maki, Pae Apii e pera katoa te au Toko Turuturu i te Oraanga o te Iti Tangata - no te au enua i tai mai me akaaite ia atu ki to Rarotonga. Kua taiku katoa ia ana e mei tetai 60% i te au moni akapouanga no te Toko Turuturu i te Oraanga o te Iti Tangata i roto i nga mataiti e 5 e tu mai nei, ka oronga ia atu te reira ki te au enua i tai mai. Kare teia i te kaveinga tau no te mea e 19% ua rai te maata i te iti tangata i runga i te au enua i tai mai. I runga katoa i teia au enua nei e 14% ua rai te katoa anga o te au tangata angaanga moni tinamou i te mataiti 2001. (Ko te irinaki anga kua topa takiri mai te reira ki raro). Kare katoa e irinaki anga e ka meitaki atu teia au turanga.

Ka anoano ia tetai akanoonoo anga tau tikai no te i'oi'o marie ki roto i te matutu i te rave ia anga o te angaanga, koia katoa te tei anoano ia no te ta-angaanga anga i te Kaveinga Nui

Ko tetai mea e ngere nei i roto i te akateretereanga a te korona koia oki kare i tupu ake tetai akanoonoo anga meitaki tikai no te i'oi'o marie ma te paunu i te turanga o te au angaanga a te korona. Noatu oki e kua akataka ia te akapapaanga moni no te parani angaanga tei akakoro ia no te akatupu i tetai au angaanga, e pera katoa tetai au ravenga no te vaito i te puapinga o te angaanga i roto i te au Minitiri ta takitai, kare e aiteite ana te turanga o teia au angaanga i te paunu ia anga. Kua anoano ia te Komitini o te Au Tangata Angaanga a te Korona kia i'oi'o putuputu i te turanga o te rave ia anga o te au angaanga a te Korona, inara kare te reira i rave ia. Ko tetai au paunuanga i te turanga o te angaanga tei rave ia, kare te reira e tau ana. E teitei rava te turanga tei akanoo ia. No reira kare e tau no te ripoti mataiti. Kua akaue ia oki te turanga o te angaanga a te au Akaaere o te au

Minitiri kia i'oi'o marie e kia paunu ia - inara mei te mea e kare e au tapapaanga no te au tuatua mei roto mai i te reira Minitiri, ka taopenga mai e uriurianga tamanako ua. Ko te aiteanga, ko te au akapapaanga tuatua no te tauturu tei tuku ia atu ki roto i te reira angaanga, ko te tu o te au angaanga tei raverave ia, e te au akairo tei rauka mai e tei anoano ia kia ripoti ia mai i roto i te au mataiti i muri mai - e turanga paruparu tona. Ko tona turanga vi'ivi'i rava, koia oki, kare takiri e akapapaanga.

Ka riro te ta-angaanga ia anga o te Parani Kaveinga Nui o te Patireia i te tauturu i te akatupu anga i tetai akanoonooanga no te akatere i te paunu anga i te turanga o te angaanga. Kua akataka te Parani Kaveinga Nui i te orama, te au akakoroanga e pera katoa te kaveinga tei tau kia aru ia e te au parani rikiriki (mei te au takainga no te au tuanga, te parani taokotaianga, e pera katoa te akapapaanga moni mataiti). Kua riro oki teia parani ei tikaanga puapinga kia tauru akaou mai i te iti tangata ki roto i te ta-angaanga anga i te puapinga te ka akataka ia no te au tuanga tukeke o te iti tangata. E au arairai anga tetai tei tupu mai i roto i te kimi anga i te au akairo o te angaanga i roto tikai i te nga angaanga a te kavamani. Me akatuera ia te au ngutupa o te pae o te kavamani kia i'oi'o marie ia ka riro te reira ei kopae atu i teia au manamanata.

Akatanoanga i te au ngai Tukau

Kare e akapapaanga i rave ia ake no runga i te turanga putaua i te Kuki Airani nei, inara kua ariki ia e ko te manamanata maata mari ra ko te ko'a maata i rotopu i te turanga o Rarotonga me akaaite ia atu ki te au enua i tai mai. Kua taka meitaki teia i roto i te au akairo kimi puapinga e pera katoa ki runga i te maata o te tangata e akaruke nei i te enua anauanga ma te tere atu ki Rarotonga. Kare katoa i te angaanga māmā i te tuku anga i te akapapu e kua tu katoatoa te au enua tataki tai i te au tauturu ei

**Those living
in the Outer
Islands are
seen as
disadvantaged**

Te pāpā ia nei te au enua i tai mai na roto i te turanga akaaka rava o te au ngai angaanga ma te meangiti katoa o te au ravenga kimi puapinga me akaaite ia atu ki Rarotonga

akameitaki i to ratou au oraanga i te mea e kua totoa teia au enua na roto i tetai tuanga moana maata. Ka maata katoa te au akapouanga no te reira. Inara, ko te tukau i tei arapaki ki runga i te iti tangata i runga i te au enua i tai mai, kua topa atu te reira ki vao ake i te turanga akaaka o te tauturu e tae nei kia ratou. I te mea e kua ruti tetai maata anga tangata i ta ratou angaanga kavamani i te mataiti 1990 e tae ua mai ki nga mataiti i rotopu, kua akaruke katoa te iti tangata i te enua anauanga. Ia ratou i akaruke i te enua, kua ruti katoa te enua tangata i to ratou karape. I teia nei te irinaki ua nei tetai au kopu tangata ki runga i te moni oronga a te kavamani (Welfare) e pera katoa te tiaki are mokopuna. Kareka ra te moemoea o te iti tangata, te vai nei rai te reira koia oki kia totoa meitaki ma te aiteite ua te puapinga te ka rauka mai i roto i te pae kimi puapinga ki runga i te au enua katoatoa.

Te vai nei te turanga papaki tai o te vaine e te tane, e pera katoa tetai au tangata paruparu e takinokino ia nei i rotopu i te iti tangata

I vao ake i teia au tukau e tupu nei i runga i te au enua i tai mai, te vai katoa nei tetai au tangata e turanga paruparu to ratou - ka ō mai te au tagata tei kore rava e rauka kia tauturu ia ratou uorai, to ratou manamanata kare e rongo ia ana, e au anoano tuke rai to ratou, e ka anoano katoa ratou i tetai tauturu takake. Kua tupu mai teia au turanga na roto i te ngere anga te iti tangata i te peu turuturu a te kopu tangata. Ko tetai au metua tei riro ana ei koukou i te kopu tangata kua karuke mai ratou i te enua. Kua maata rava oki te moni ka inangaro ia ei tauturu i te oraanga. Na runga rava ra, kua takinokino takiri ia te vaerua oaoa e te ngakau aroa o te iti tangata. Ko te au tangata tei topa ki roto i teia turanga mari ra ko te au metua pakari, te au tangata kare e ngai angaanga moni, ko te metua takitai, ko te tamariki, te iti pakipaki tai, te au tangata kare e ngutuare tinamou e pera katoa te au tangata tei takinokino ia no tetai ua atu tumu.

Ko tetai ngai tukau i mari ra ko te turanga papaki tai o te tane e te vaine. Me paunu ia ki runga i te turanga o te pae moana pativika, tei runga atu rai te turanga o te iti vaine o te Kuki Airani. Ko te ngai paruparu mari ra ko te

meangiti o te au tikaanga e oronga ia ana ki te iti vaine i roto i te pae kimi puapinga, i roto i te angaanga poritiki, te meangiti i te turanga o te moni tutaki, e pera katoa tetai au ngai rikiriki e kopaepae ia nei te iti vaine.

Ko te ravenga a te Kavamani no teia au tukau nei mari ra ko te oronga atu anga i te tauturu ki te iti tangata i runga i te au enua ta-takitai e tae ua atu ki te moni tauturu i te oraanga (Welfare). Ka ngatā i te tatara i te tukau o te papaki tai i te turanga o te oraanga me ka irinaki ua tatou ki runga ua i te moni. No te mea kua neke ia tetai maata anga o te moni tauturu ki te au enua i tai mai, e i roto i tetai au tuanga e maata kino rava te moni. E au arairai anga katoa tetai e vai nei no te apai anga mai i te turanga o te tauturu e oronga ia nei ki te au enua i tai mai kia aite ki to Rarotonga. Noatu ra te reira te vai nei tetai au ravenga na roto i te akatinamou anga i tetai au turanga tau ua no te rave anga i te angaanga, ma te akatano i te tu papaki tai i rotopu i te au enua no te au akapouanga ki runga i te au tuanga angaanga mamaata. Ka anoano katoa ia tetai kaveinga tau tikai no te tukuke atu anga i te au angaanga ki te iti tangata i runga i te au enua i tai mai kia riro na ratou e tuku i te tukuanga tika no to ratou uaorai au enua.

E maata te moni e akapou ia nei ki runga i te matiroeroe, te takaua, te au metua pakari e pera katoa ki te tamariki. Penei ko te tumu teia i kore ei e kitea mai tetai pupu tangata putaua i roto i te Kuki Airani. Inara e maata te au mea e tau kia rave ia no te akatano anga i te tauturu ki to tatou iti tangata e papa ia e tetai turanga tukau ki te oraanga. Vaitata rai e ko te au tutakianga katoatoa kare e akapapu anga e me kua anoano ia rai kia pera ia. Penei kua tarevake i te kapiki ia anga teia e e moni tauturu i te oraanga. No te mea ko teia tutakianga ka o mai e 1,464 au metua pakari, e 4,943 tamariki e ko te nga ikianga ua ka anoano ia e rauka ei i te koi i teia moni mari ra ko te mataiti e pera katoa te ngai noo anga. E 227 rai tangata e koi moni pakipaki tai nei e e 43 matiroeroe. Ko te tutakianga o teia au pupu

**Ka tau kia
akamaata ia
atu te reo mei
runga mai i te
au enua i tai
mai**

**Akatano anga
i te tutaki
anga i te moni
tauturu a te
pakipaki tai,
te matiroeroe,
te au metua
pakari e te
tamariki**

rikiriki kare katoa te reira i tango ia ki runga i te turanga e - ka anoano ia tetai tauturu. Ko tetai akaraanga ko teia enua meangiti ko Mauke, kua rava te kai i runga iaia, inara e 18% i te iti pakipaki tai tei runga i teia enua. Me akaaite ia atu kia Pukapuka, Penrhyn e Manihiki, e 2% rai te maata i te pakipaki tai i reira.

Akamatutu atu anga i te turanga o te Kavamani

Te vai nei rai te akatukeanga o te Papa Ture Metua kare i rave ia , e ko te tuku ke atu anga i te mana akaaere ki vao kua akaaki akaou ia mai te reira

Ko te tu o te akatereanga kavamani te riro nei rai te reira ei mea manamanata i roto i te akameitaki anga i te turanga o te patireia e ko tetai tuanga teia ka anoano ia kia akamatutu ia atu. Ko tetai angaanga maata mari ra ko te akatuke anga i te Papa Ture Metua tei kore i rave ia ake. I te mataiti 1998 kua tuku ia mai tetai ripoti no te akara akaou i te Papa Ture Metua inara toko iti ua rai i te au tamanakoanga tei rave ia. Te putuputu nei te au tauianganga ki te Kavamani e penei kua riro te tinamou kore i te turanga poritiki e te turanga papu kore ei akaari mai i te tutu o te Kavamani. Ko te reira tu kua papaki katoa te reira ki runga i te teretereanga o te iti tangata ki roto e ki vao mai i te patireia e pera katoa te tupu anga o te pae kimi puapinga. Ko te au akatereanga poritiki te maata ua atu nei rai te manamanata i te reira na roto i te (i) turanga paruparu o te akatereanga Paramani (ii) maroiroi o te au Minita o te Korona kia rave i ta ratou angaanga ma te kore e tuku mai i tetai akapapuanga (iii) kare e parani papu ei kaveinga no te ta-angaanga anga i te moni a te iti tangata (iv) e au tuanga paruparu tetai i roto i te akateretereanga i te akapapaanga moni.

Ko tetai tuanga maata i roto i te au mataiti o rotopu i te 1990 mari ra ko te akaneke anga i te mana no te tuku i te tika mei roto i te kopapa metua ki te au mangamanga i vao mai. I te reira tuatau e tae ua mai ki te au mataiti i muri mai kua irinaki ia e ko tetai tuanga puapinga rava atu te reira ei toko i te tupuanga o te patireia. Kua anoano ia

oki te Kavamani kia tuku atu i te akatereanga o te moni, te au tangata angaanga e te apinga e pera katoa te akaaere i te angaanga a te Korona ki te au Konitara Enuā ma te akapapu e ka rauka i te akatinamou i tetai kavamani nana rai e akatere iaia uaorai i runga i te au enua tataki tai. Inara ka anoano katoa ia kia akatuera ua ia rai te pirianga tuku tuatua e pera katoa te akatereanga no te raveraveanga i te au angaanga mei te kopapa metua i Rarotonga ki te au kavamani enua. Kare ra te reira au akakoroanga i tupu. I te mea e kare i turu ia teia akakoroanga na roto i tetai au poriti, e kua viviki rava te oronga ia atu anga te au mana akaaere me akaaite ia atu ki te marie o te akateateamamao anga i te iti tangata na roto i te tereni anga - kua topa teia angaanga ki raro e ko te maata anga o teia au mana kua akaoki akaou ia mai te reira ki te kopapa metua. Ko te turanga o te mana akaaere i rotopu i te kavamani metua e te kavamani enua kua arapaki katoa te reira ki runga i te tu o te angaanga e rave ia nei ki runga i te au enua tataki tai. Noatu te ngatā i te akatupu anga i teia akakoroanga ei tauturu i te tupuanga o te patireia, e mea tau kia uriuri akaou ia teia au tumu manako ma te akatinamou i tetai mataara tau tikai.

Ko tetai au ravenga ke no te turu atu i te tango akapapu e te ngakau maoraora, koia oki (i) kia ngoie i te tatau anga i te au tataanga akapapaanga moni me atu ia (ii) kia tuku ia atu te au ripoti a te kumiti takake no te uriuri i te akapapaanga moni ki te katoatoa (iii) akaiti mai i te tutaki anga moni a te korona (iv) akatinamouanga i tetai tango tiama no te turanga o te au mema Paramani, te au tavini o te korona, e pera katoa te au opita angaanga ki roto i te au kopapa tukeke o te korona; e pera katoa (v) kia akamatutu ia te akatereanga o te au kopapa takake o te korona e tae ua atu ki te iki anga mai i te upoko o te au Minitiri ma te akameangiti mai i te tamanamanata anga poritiki.

Akakoukouanga i te Au Manako Mamaata

- Ngateitei tikai te turanga o te oraanga. Kua rauka te akairo e na te pae paraiveti e opera nei i te tupu anga o te patireia tei na roto i te akamatutuanga i te Pae Turoto. E tuanga puapinga katoa to te akaou anga i te pae kimi puapinga ma te akamatutu atu i te akateretereanga o te au kopapa tukeke o te kavamani kia aru i te kaveinga tei akanoo ia no te akatupuanga i te patireia Kuki Airani.
- Te vai nei rai te akakoroanga kia matutu to tatou turanga me akaaite ia atu ki te au patireia o teia nei ao. Ka anoano ia te au akatukeanga tau ki te au turanga mei te au tero paruru, ma te akamaroiroi kia akatupu ia te papa akarērē i rotopu i te au kamupani mamaata e kimi puapinga nei (mei te au ravenga tuku tuatua na roto i te roro uira). Ka anoano maata ia te au Toko Tauturu i te Oraanga o te Iti Tangata i Rarotonga e Aitutaki kia meitaki te turanga.
- Ka vai ua atu rai to te iti tangata anoano kia akamatutu ia te akatupu kamupani porena kimi puapinga e pera katoa te turanga o te au tangata angaanga ei tupae i te tupuanga o te pae kimi puapinga ma te tupau atu i te au tangata Kuki Airani e akaruke nei i te patireia. Me tapeka ia te tomo anga mai o teia au tangata ki roto i te patireia ka riro te reira ei tamanamanata i te au tupu anga memeitaki e kitea nei. E mea tau kia paunu meitaki ia te turanga rangatira o te iti tangata Kuki Airani ki te au mea ka anoano ia no te pae kimi puapinga.
- I runga i te maata anga o te au enua i tai mai kare e matutu ana te au ravenga kimi puapinga. Tei raro te turanga o te oraanga me akaite ia atu ki te nga enua mamaata o te Kuki Airani. Kua maata takere te turanga moni e oronga ia nei ei tauturu i te tupu

anga o te au enua i tai mai, e me akamaata ia atu i te au tuatau ki mua kare i papu e me ka riro te reira i te paruru i te iti tangata e mārō nei rai i te akaruke i te enua. E no reira e meitaki atu kia aiteite te tua ia anga o te moni ma te oronga katoa ki te iti tangata i tetai au ravenga no te akatere meitaki i te ta-angaanga anga i te moni a te iti tangata.

- E tuanga puapinga ta te Pae Apii i roto i te akamatutu anga i te kite e te karape te ka anoano ia no te pae kimi puapinga na roto i te au terenianga te ka riro ei tupae i tetai roa anga tuatau. Ka anoano ia kia vai rai te akamaroiroi anga kia akameitaki ia atu rai te turanga o te apii i roto i te pae tua toru o te Apii.
- Te tamanako ia nei e ka maata atu te mānono anga kia meitaki atu te turanga o te pae Rapakau Maki i te mea e te maata ua atu nei te au tu maki tukeke ki te oraanga. Ka anoano ia kia matutu te au ravenga paruru ei takore i te au tu maki e arapaki nei ki runga i te oraanga.
- Ko te turanga o te moni a te iti tangata te meitaki nei te reira, kua rauka te turanga matutu o te au mangamanga no te akatere meitaki, e kua rauka tetai turanga meitaki no te Kavamani kia riro nana rai e tutaki i te au akapouanga kimi puapinga. Ko te au tuanga mua tei tau kia akara ia koia oki ko te Toko Tauturu i te Oraanga o te Iti Tangata, te Pae Apii, e te Pae Rapakau Maki.
- Ka anoano maata ia tetai au tauturu no te iti tangata tei tomo ki roto i te turanga tukau. Te vai nei tetai pute moni maata a te iti tangata te ka riro i te tauturu i teia au tangata na roto i te akatanoanga i te kaveinga o te pute moni tauturu i te matiroeroe, te takaua, te au metua pakari e te tamariki.
- Me tāpapa marie ia te au akairo o te au tango memeitaki no te pae kimi puapinga, ka

rangarangatu te turanga o te au mataiti moni. Ko te akatinamouanga I tetai kaveinga matutu ei papa tau tikai, ka riro te reira ei tarai I te mataara no te au tangata parani poritī kia tupu te turanga pae kimi puapinga mamaata ma te ngaueue-kore.